

Найбільший відсоток серед факторів, що допомагають подолати страх, мають підтримку колег та зібраність. Даний факт можна пояснити тим, що ліквідація надзвичайної ситуації - це груповий процес. І від того, наскільки члени колективу (караулу) вміють працювати злагоджено, - залежить результат їх роботи. Вище по тексту ми розглядали питання механізму розповсюдження марновірств у підрозділі. Можна припустити, що створення та передача марновірств із «вуст в уста» є своєрідною підтримкою співробітників, які мають великий досвід роботи-менш досвідченим колегам.

Висновки. Таким чином, проблема вивчення функції марновірств у професійній діяльності та особливостей поведінки в умовах надзвичайної ситуації фахівців МНС є дуже цікавою і потребує детального дослідження та аналізу.

На нашу думку, потребує визначення місця та ролі знань щодо професійних марновірств фахівців МНС з метою вдосконалення психологічного забезпечення у підрозділах МНС України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Екстремальна психологія : [підручник / за заг. ред. проф. О. В.Тімченка]. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.

2. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации / Малкина-Пых И. Г. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.

Психологічна діагностика посттравматичних стресових станів : навчально-методичний посібник. – Харків, 1988. – 67 с.

4. <http://vocabulary.ru>

Рецензенти: д. психол. н. Корольчук М.С., к. психол. н. Христенко В.Є.

УДК 159.345

Броцило О.Ю., аспірант Донецького національного університету

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ У ПРОФЕСІЙНОМУ СТАНОВЛЕННІ ФАХІВЦІВ МНС

У статті проведено аналіз вітчизняних та закордонних концепцій адаптації. Визначена роль адаптації в професійній діяльності фахівців МНС. Розглянуто психологічні детермінанти, що впливають на адаптацію та професійну успішність фахівців МНС.

Ключові слова: адаптація, адаптованість, професійна діяльність, особистісний адаптаційний потенціал, інтелект, професійне становлення.

В статье проанализированы отечественные и зарубежные концепции адаптации. Определена роль адаптации в профессиональной деятельности специалистов МЧС. Рассмотрены психологические детерминанты, влияющие на адаптацию и профессиональную успешность специалистов МЧС.

Ключевые слова: адаптация, адаптированность, профессиональная деятельность, личностный адаптационный потенциал, интеллект, профессиональное становление.

Постановка проблеми. Професійна діяльність фахівців МНС має вузьку спеціалізацію, яка спрямована на подолання кризових явищ, що на сучасному етапі розвитку суспільства стають більш масштабними та наслідки яких розглядаються як надзвичайні ситуації. Виходячи із цього, основною функцією та метою професійної діяльності є захист населення від наслідків надзвичайних ситуацій.

Особливість професійної діяльності фахівців МНС полягає у тому, що фахівці, які працюють в окремих підрозділах, мають справу з різними ланками кризових явищ або надзвичайних ситуацій. Стресогенність роботи керівного складу та оперативних працівників полягає у великій кількості інформації, яку потрібно опрацювати в умовах дефіциту часу та правильно на неї відреагувати, прийняти рішення. Стресогенність діяльності фахівців, які безпосередньо мають справу із наслідками надзвичайних ситуацій, окрім вимог до нервово-психічної стійкості, полягає у необхідності миттєвої оцінки ситуації, швидкої реакції на певні обставини та також швидкому прийнятті рішень.

Наведені особливості діяльності в МНС зумовлюють необхідність розвитку у фахівців МНС низки особистісних та професійно важливих якостей, що потребують здібностей до швидкої адаптації.

У зв'язку з цим стає проблема вивчення та аналізу особливостей адаптаційних процесів в професійній діяльності фахівців МНС, а також проблема розробки та впровадження заходів щодо оптимізації адаптації в професійній діяльності фахівців МНС.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є наступне:

- теоретичний аналіз проблеми адаптації, її особливостей та факторів, що впливають на перебіг адаптаційних процесів та професійну успішність фахівців МНС;
- формулювання можливих заходів, спрямованих на оптимізацію адаптації в професійній діяльності співробітників МНС.

Теоретико-практичні дослідження адаптації та її особливостей є досить широкими за своєю географією, та проводилися багатьма дослідниками як окремо, так і в межах теорій особистості. Так, представники психоаналітичного напрямку розуміють адаптацію як пристосування до зовнішнього світу за допомогою біологічних механізмів та механізмів психологічного захисту (З.Фрейд, К.Юнг). Прихильники поведінкового, гуманістичного та когнітивного напрямків розглядали адаптацію як пристосування до соціального середовища за допомогою створення певної поведінкової моделі, що заснована на особистісних утвореннях з одного боку та вимогах дійсності з іншого боку (А.Маслоу, Л.Фестінгер, Дж.Келлі) [3; 15; 17; 18].

Питання професійної діяльності та процесу професійного становлення набуло широкого висвітлення в роботах багатьох дослідників, зокрема, А.Р.Фонарьова, Є.М.Борисової, Е.Ф.Зеєр, Є.А.Клімова, Л.Купера, Дж.Джуелла, В.Ф.Орлова, Л.С.Мітіної та інших [3; 5; 6; 8]. Професійне становлення було визнане складним процесом, що полягає у накопичуванні та засвоєнні корисних, професійно необхідних якостей та яке може відбуватися відповідно до адаптивної моделі або моделі професійного розвитку. Адаптивна модель професійного становлення характеризується слідкуванням певному

алгоритму рішення професійних задач, а модель професійного розвитку дозволяє особистості вийти за рамки вже складеної практики, практично реформувати її за розширити рамки своїх професійних можливостей [3; 8].

Значні вимоги до адаптації особистості висуваються в екстремальних видах професійної діяльності. Особливості роботи в екстремальних видах діяльності, зокрема, у професійній діяльності в структурі МНС та силових структурах, розглядалися в роботах Лефтерова В.О., Охременко О.Р., Євсюкова О.П., Щеколдіної А.А. [4; 7; 9; 16]

Так, Євсюков О.П. зазначає, що на професійну надійність рятувальника МНС впливає рівень інтелекту як когнітивний компонент, ділова спрямованість як мотиваційний компонент та емоційна врівноваженість як емоційно-вольовий компонент. Висока вірогідність виникнення проблем в адаптації до вимог професійної діяльності в МНС характерна для осіб з тривожним, фемінним та аутично-соціопатичним психологічним типом [4].

Згідно результатів дослідження Охременко Р.О., професійними стресорами в екстремальних видах діяльності є наступні: складність та відповідальність рішень, змінність діяльності, висока емоційна та психологічна напруженість. Наведені характеристики потребують швидкої адаптації від робітника, в основі якої лежить постійний особистісно-професійний розвиток [9]. Тема особистісно-професійного розвитку частково вирішується за рахунок впровадження психологічних тренінгів, спрямованих на покращення, розвиток певної, професійно важливої характеристики. Зокрема, В.О.Лефтеровим було розроблено авторські тренінги, а також проведено аналіз засад психологічного тренінгу, його потенційного впливу на особистісний та професійний розвиток працівників екстремальних професій [7].

Таким чином, незважаючи на достатню висвітленість проблеми адаптації в професійній діяльності фахівця МНС, залишаються відкритими питання особливостей перебігу адаптаційних процесів в процесі посадових змін у співробітників МНС.

Виклад основного матеріалу. Розробка поняття адаптації має декілька напрямків. Згідно першого напрямку, до якого здебільшого належать зарубіжні концепції, в основі адаптації лежать суто біологічні процеси, первинні інстинкти, сформовані філогенетично. В подальшому на цій основі формується соціальна адаптація, яка вбирає в себе цілісні поведінкові моделі, когнітивні конструкти та захисні механізми, що сприяють успішній адаптації в конкретній соціальній ситуації [3; 15; 17; 18]. Другий напрямок характеризується більш соціалізованим поглядом на адаптацію, ніж біологічним. До цього напрямку відносяться вітчизняні теорії адаптації, де в основі адаптації лежить процес соціалізації. При цьому соціалізація як процес засвоєння цінностей під впливом вже сформованих суспільних, культурних та сімейних тенденцій розуміється не просто як утворення, що накоплюється в процесі онтогенезу, але також і філогенетично зумовлене [1; 11; 15; 16].

При неоднаковому розумінні первинної природи адаптації, автори закордонних та вітчизняних концепцій розділяють свої погляди в наступних особливостях адаптаційного процесу. По-перше, початком будь-якого адаптаційного процесу є стрес як реакція організму на фізичний або психологіч-

ний вплив, що незмінно порушує гомеостатичність організму (Г.Сельє). Утворена ситуація є незвичною для людини та спонукає до пошуку вже існуючих варіантів вирішення проблеми або до створення нових. По-друге, адаптаційний процес, незважаючи на певні індивідуальні особливості, завжди має два загальних варіанти вирішення: або індивід пристосовується до проблемної ситуації, активно впливаючи на зовнішній світ; або пристосовування відбувається за рахунок змінення чи переоцінки внутрішніх ресурсів організму (Л.Фестінгер, А.Фрейд, Дж.Келлі) [14; 15].

Тема професійного становлення спеціаліста набуває більшого значення з подальшим розвитком суспільства, тому що при цьому професійна діяльність займає все більшу частину життя людини. Питання професійного становлення було розглянуто в роботах іноземних та вітчизняних дослідників у взаємозв'язку із загальним життєвим циклом людини (А.Р.Фонарьов, Э.М.Борисова, Э.Ф.Зеєр, А.А.Щеколдіна) [1; 5; 16]. При цьому особистість проходить крізь нелегкий шлях розвитку від рівня непрофесіоналу до професійного рівня. На кожному з рівней активно відбуваються адаптаційні процеси, але водночас при цьому можливі стагнація, дезадаптація та навіть регрес, якщо не буде чіткого усвідомлення основних мотивів діяльності та її цілей.

В серії досліджень було виявлено, що рівень адаптованості особистості в професійній діяльності та швидкість перебігу адаптаційних процесів зумовлені не тільки об'єктивними факторами, але й суб'єктивними, до яких відносяться ОАП – особистісний адаптаційний потенціал людини (Т.О.Паршина), інтелект (Ж.Піаже) та низка особистісних особливостей (самооцінка, рівень домагань, локус контролю та ін.) [13; 14]

Автори зарубіжних теорій особистості З.Фрейд, А.Адлер, Б.Скіннер, Л.Фестінгер, Дж.Келлі, А.Маслоу та інші зробили значний внесок у розвиток проблеми адаптації [3; 15; 17]. Відповідно до їх поглядів, адаптація є процесом, у якому визначна роль належить біологічним особливостям, тоді як соціальне сприймається як вторинне утворення, що накладається на біологічні, вроджені якості людини.

З.Фрейд, А.Фрейд, Г.Гартманн бачили адаптацію як процес формування механізмів психологічного захисту з метою вирішення конфлікту між ід та еґо як глибинними структурами особистості [15; 17]. При цьому сформовані захисні механізми також можуть мати два вектори: один вектор спрямований на внутрішньоособистісні зміни з метою пристосовування до навколишнього середовища (аутопластична адаптація) та вектор, спрямований на активну зміну самого навколишнього середовища та його приведення у відповідність до своїх потреб (алопластична адаптація).

К.Халл, Б.Скіннер, Х.Томе, У.Лер як представники біхевіористичного підходу адаптацію розуміли сталі поведінкові моделі, які мають пристосувальний ефект в конкретній ситуації [3; 15]. Рівень складності конкретної поведінкової моделі залежить від ступеню важкості ситуації, до якої необхідно адаптуватися. Впродовж життя у людини формується низка поведінкових реакцій, що є доречними та використовуються в схожих ситуаціях. Ці реакції і формують стиль чи «техніку» життя людини. Існують п'ять загальних «технік» життя (Х.Томе, У.Лер). перша техніка є аналогом алопластичної адапта-

ції у психодинамічній теорії та характеризується тим, що при виникненні проблемної чи стресової ситуації людина досягає адаптивного результату через вплив на людей та обставини. Друга техніка є аналогом аутопластичної адаптації та досягається через змінення власних, особистісних характеристик. Решта технік орієнтовані на врахування міжособистісних аспектів взаємодії людей один з одним у різноманітних ситуаціях [15].

А.Маслоу, Л.В.Куліков при вивченні поняття адаптації спиралися на екзистенційне розуміння існування людини [11; 15]. На відміну від інших зарубіжних концепцій, гуманістична теорія при поясненні адаптаційних процесів спирається здебільшого на творчий потенціал людини, що розкривається в процесі суспільного розвитку, але який також є вродженим утворенням. Успішна адаптація можлива при оптимальній взаємодії між середовищем та особистістю. Спрямованість адаптації та вибір способів зумовлюється саморозвитком та самоактуалізацією людини як кінцевою метою, що вимагає від особистості чіткої мотивації та конструктивних поведінкових реакцій, спрямованих на вирішення певних проблемних ситуацій.

Підхід до адаптації як до складного, безперервного процесу формування особистісних конструктів властиво для представників когнітивної концепції (Дж.Келлі, Л.Фестінгер, Ж.Піаже) [3; 14; 15]. Розуміння адаптації в рамках цієї теорії ґрунтується на тому, що кожна людина має свою систему цінностей чи особистісних конструктів, в категоріях яких він адаптується до соціуму. В рамках концепції когнітивного диссонансу (Л.Фестінгер) адаптація розуміється як процес досягнення людиною стану гармонії та узгодженості своїх цінностей та переконань із зовнішнім світом. Даний процес заснований здебільшого на соціально отриманих якостях людини (переконаннях, світогляді); при цьому біологічні характеристики мають менше значення [15].

Представники вітчизняних теорій адаптації, що в своїй більшості є радянськими (А.В.Петровський, А.А.Реан, Л.С.Виготський та ін.) більш схильні до сприйняття адаптації з позиції соціалізації у суспільстві [1; 11]. При цьому поняття соціалізації було розглянуто в двох аспектах: у філогенетичному та онтогенетичному. Філогенетичний аспект соціалізації представляє собою певні загальнокультурні моделі дій в певних, культурно зумовлених ситуаціях. Онтогенетичний аспект соціалізації характеризує процес формування поведінкових реакцій, що дозволяють пристосовуватися конкретній людині до конкретних життєвих обставин і які засновані на процесі інтеріоризації певних цінностей та норм, актуальних для конкретної людини [1; 11].

А.А.Реан, враховуючи соціалізований підхід, бачив адаптацію як циклічний процес, що починається з роботи просторово-часових механізмів як реакції на стрес, переходить у фазу активного формування відповідних новоутворень та призводить до стану адаптованості як кульмінації процесу та результату сформованих новоутворень [11; 12].

Узагальнюючи розуміння адаптації у різних теоріях та підходах, можна сказати, що під адаптацією розуміється постійний процес пристосування людини до наявної ситуації (умов чи обставин) з метою безконфліктної та безфрустраційної взаємодії з іншими людьми та подальшого саморозвитку та самореалізації. В різних термінах, але майже всі автори виокремлюють два основні способи адаптації людини в динамічних умовах: перший спосіб перед-

бачає внутрішнє змінення людини, його позицій, поглядів, переконань та певних індивідуально-особистісних характеристик; другий спосіб передбачає активний вплив на навколишнє середовище з метою її змінення та приведення відповідно до певних особистісних позицій.

Поняття професійного становлення розуміється як поступовий процес інтеріоризації професійно необхідних якостей, що сприяють професійному та особистісному розвитку людини. В.Ф.Орлов наділяє процес професійного становлення певними характеристиками. Так, професійне становлення характеризується виникненням в особистості психічних професійних рис яких не було раніше та які відповідають суттєвим вимогам професії [8]. Процес професійного становлення також характеризується рухом до розв'язання суперечностей між наявними рефлексивними уявленнями, способами мислення, знаннями, вміннями і навичками професійної діяльності та відсутністю досвіду їх реалізації на практиці, а також між минулим досвідом особистісного розвитку та майбутнім розвитком професійної майстерності. У зв'язку з цим особливість процесу становлення полягає в його нерозривному зв'язку із кризами. Вони можуть бути пов'язані із невідповідністю очікуванням, зміною пріоритетів, відсутністю подальших перспектив для розвитку або стагнацією особистості, але завжди є поштовхом для подальших перетворень. Ці перетворення тісно пов'язані із адаптаційними процесами, оскільки сприяють засвоєнню певних якостей, та формуванню нових, більш продуктивних стилів поведінки [8]. Разом із цим процес професійного становлення та адаптації опосередковується певними факторами.

Адаптація являє собою динамічний, а тому безперервний процес пристосування людини до різноманітних умов, тому що ані людина, ані суспільство не є статичними. Це значить, що успішність адаптації людини в більшій мірі зумовлена його внутрішніми ресурсами та потенціалом, ніж зовнішніми факторами.

Маючи на увазі адаптацію в рамках професійного становлення, Г.Сельє, Т.О.Паршина, В.М.Панферов, В.І.Гарбузов, С.Т.Посохова в якості основного фактору, що впливає на цей процес, розглядають ОАП – особистісний адаптаційний потенціал. Особистісний адаптаційний потенціал складається з 4 компонентів: біопластичного, біографічного, психічного та системи особистісної саморегуляції [10; 11; 15]. Якщо біопластичний компонент представлений біологічно зумовленими ресурсами і здебільшого є вродженим, то решта компонентів формуються по мірі соціалізації та уявляють собою систему складних особистісних, інтелектуальних, характерологічних психічних утворень.

Біопластичний компонент представляє собою еволюційно закріплені форми життєдіяльності людського організму та вроджені енергетичні ресурси.

Біографічний компонент представляє собою індивідуальну історію життя людини, а також мікросоціум та мікрокультуру, з якими людина контактує на початкових етапах свого життя. Цей компонент є збірним та вбирає в себе засвоєння всіх цінностей та суспільних традицій.

Психічний компонент є найбільш багатоплановим та вбирає в себе мотиваційні, афективні, темпераментальні, рефлексивні, психомоторні, мнемічні, інтелектуальні, мовленнєві, регуляційні, міжособистісні та інші особистісні системи, погоджені одна з одною.

Система особистісної регуляції має особливе значення, тому що забезпечує управління людини своєю діяльністю та поведінкою, а також відповідальна за подальший особистісний розвиток та самовдосконалення [10].

Особистісний адаптаційний потенціал є багаторівневою та структурною характеристикою, яка вбирає в себе багато особистісно зумовлених факторів. В той же час Ж.Піаже, Л.Ф.Бурлачук, С.Л.Рубінштейн, Р.Кеттелл виокремлювали інтелект як фактор, що впливає на процес адаптації в професійній діяльності [14; 15]. Інтелект як загальна здатність людини до пізнання та вирішення проблем визначає ступінь успішності будь-якої діяльності людини. Розглядаючи інтелектуальну модель адаптації, Р.Кеттелл запропонував два види інтелекту: мінливий та кристалічний. Мінливий інтелект зумовлює певну відкритість людини новому досвіду та дозволяє обробляти та формувати нові відношення та зв'язки, а кристалічний інтелект використовує схеми адаптації, що вже склалися. Рівень інтелекту людини зумовлює швидкість вибору моделі поведінки, доречної в конкретній ситуації; швидкість створення нової моделі, необхідної для оптимального продуктивного вирішення ситуації із залученням потрібних особистісних ресурсів [14; 15]. Згідно результатів дослідження Л.Н.Блохіної, ступінь адаптованості та перебіг процесів адаптації в професійній діяльності у робітників силових структур зумовлюється рівнем соціального інтелекту як вмінням взаємодіяти з людьми, рівнем тривожності, специфікою захисних механізмів, локусом контролю, а також рисами стеничного або астенічного типів реагування на зовнішні події [2].

Екстремальність та оперативність як особливості професійної діяльності в МНС вимагають швидкої адаптації від робітників, що потребує розробки шляхів оптимізації перебігу адаптаційних процесів. Останнім часом було здійснено ряд науково-практичних розробок психологічних технологій, спрямованих на розвиток певних якостей робітників екстремальних професій.

Під професійним становленням розуміють процес формування спрямованості, компетентності, соціально значущих та професійно важливих якостей та їх інтеграцію, готовність до постійного професійного росту, пошук оптимальних засобів якісного та творчого виконання діяльності відповідно до індивідуально-психологічних особливостей людини [16].

Для повноцінного та успішного перебігу процесу професійного становлення особливе значення має адаптація до професійних умов та її особливості. В результаті багатьох теоретичних та практичних досліджень Т.Парсонса, Л.Фестінгера, Л.Ф.Бурлачука, С.Т.Посохової та інших було сформульовано загальне поняття адаптації не просто як пристосування до зовнішніх умов, а як складного, подвійного процесу зміни об'єктів та предметів навколишнього середовища з одного боку та зміни внутрішніх, особистісних характеристик людини з другого боку з метою досягнення максимального ефекту адаптованості в конкретних умовах [3; 15]. В рамках професійного становлення зміст адаптації розкривається у таких термінах, як адаптування та адаптованість. Адаптування є самим процесом адаптації. Під адаптованістю розуміється результат адаптаційного процесу, що характеризується станом психологічного комфорту людини в наявній ситуації, відсутністю фрустрованості та ясним сприйняттям подальших перспектив розвитку. При цьому показниками осо-

бистісного рівня адаптованості можуть бути: зниження особистісного рівня тривожності; стійка адекватна самооцінка; домінування позитивних емоцій та впевненість у власних силах.

Розглядаючи адаптацію в контексті професійної діяльності фахівців МНС варто зазначити, що в результаті теоретичного аналізу багатьох досліджень була виявлена важлива роль особистісного потенціалу людини, соціального інтелекту, рівня тривожності та захисних механізмів, які зумовлюють темп та особливості перебігу адаптаційних процесів.

Виходячи з цього, оптимізація процесу адаптації у фахівців МНС можлива завдяки розробці психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток соціального інтелекту, високої нервово-психічної стійкості, зниження рівня тривожності та використання адаптивних захисних механізмів.

Висновки. Таким чином, в результаті теоретичного аналізу проблеми адаптації було виявлено, що адаптаційні процеси в межах професійної діяльності фахівця МНС набувають особливого значення. Вони тісно пов'язані з особливостями самої діяльності в МНС, до яких відносяться напруженість, динамічність, необхідність швидкого прийняття рішень. Зазначені особливості вказують на небажаність у робітників таких рис, як тривожність, фемінність та соціопатичність. Саме тому процес професійного становлення в структурі МНС передбачає формування спрямованості, компетентності, соціально та професійно значущих якостей, до яких відносяться витримка, висока нервово-психічна стійкість, низький рівень тривожності та високий соціальний інтелект.

Показниками адаптованості спеціаліста в професійній діяльності МНС є усвідомлення власного професійного почерку, стилю, типу та способів професійної поведінки та діяльності, які мають передбачати наявність професійно значущих якостей: високої нервово-психічної стійкості, соціального інтелекту та низької тривожності.

На даному етапі дослідження припускається, що саме ці показники є факторами, що впливають на перебіг адаптаційних процесів у фахівців МНС та які потребують вдосконалення шляхом використання психотренінгових заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С. 92–100.
2. Блохина Л. Н. Индивидуальные различия в психологической адаптации к условиям профессиональной деятельности у госслужащих таможенных органов / Л. Н. Блохина // Психологический журнал. – 2008. – Т. 30, №3. – С. 79–89.
3. Джуэлл Д. Индустриально-организационная психология. Учебник для вузов / Д. Джуэлл. – СПб. : Питер, 2001. – 720с.
4. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування професійної надійності фахівців аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : 19.00.09. – автореферат дисс...канд.психол.наук. – Хмельницький, 2007.
5. Зеер Э. Ф. Кризис профессионального становления личности / Э. Ф. Зеер, Э. Э. Сыманюк // Психологический журнал. – 1992. – Т.13, №1. – С. 126–130.

6. Климов Е. А. Психология профессионала / Климов Е. А. – М. : Ника, 1996. – 320с.
7. Лефтеров В. О. Психологічні тренінгові технології в органах внутрішніх справ : монографія : в 2-х т. / Лефтеров В. О. – Донецьк : ДЮОІ, 2008. – Т. I : Методологія психотренінгу та його використання у професійно-психологічному розвитку персоналу, задіяного в екстремальних видах діяльності. – 2008. – 242 с.
8. Орлов В. Ф. Професійне становлення фахівця (з досвіду теоретико-методичних досліджень) / В. Ф. Орлов // Професійне становлення особистості : проблеми і перспективи : Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – Хмельницький, 2003.
9. Охременко О. Р. Психологічні закономірності адаптації особистості до особливих умов діяльності. – автореферат дисс...доктора психол.наук: 19.00.09. – Національної академії оборони України. – Київ, 2005. – 28 с.
10. Паршина Т. О. Структурная модель социально-психологической адаптации человека / Т. О. Паршина // www.isras.ru/files/File/Socis/2008-08/Parshina
11. Реан А. А. Психология адаптации личности. Анализ. Теория. Практика / А. А. Реан, А. Р. Кудашев, А. А. Баранов. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2006. – 479с.
12. Семиченко В. А. Психология деятельности / Семиченко В. А. – Киев : изд. Ешке А.Н., 2002. – 248 с.
13. Хаммер Я. С. Профессиональный успех и его детерминанты / Я. С. Хаммер // Вопросы психологии. – 2008. – №4. – С. 146–150.
14. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – 2-е изд. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.
15. Хьелл А. Теории личности / А. Хьелл, Дж. Зиглер. – СПб. : Питер, 2005. – 607 с.
16. Щеколдина А. А. Должностной переход в профессиональном становлении специалиста // дисс...канд.псих.наук: 19.00.01. – О., 2005. – 232 с.
17. Н. Hartmann Ego psychology and The Problem of adaptation. N.-Y., 1958. // www.questia.com/library/book
18. Randall D. Psychological Adaptation in Life and Work. N.-Y., Abbe Pub Assn of Washington. DC. – 1985 // www.openlibrary.org

Рецензенти: д. психол. н. Сафін О.Д., к. психол. н. Приходько Д.П..